

HAÇLILARLA MÜCADELEDE HALEB ŐEHİRİNİN ROLÜ VE ÖNEMİ (SELÇUKLULAR-İMÂDEDDİN ZENGİ VE NÜREDDİN MAHMÛD DÖNEMLERİ)

Abdulcelil İŐIK¹

ÖZET

Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın hâkimiyet sahasını Mısır'a doğru genişletme çabası ile birlikte Haleb'in önemi de arttı. Suriye'de husule gelen karışıklıklar üzerine buraya sefer düzenleyen Melikşah ise bölgenin üç önemli kenti olan Haleb, Antakya ve Urfa'ya valiler atadı. Melikşah'ın ölümünden sonra Selçuklu hanedan üyeleri arasında mücadelelerin devam ettiği bir dönemde gerçekleşen I. Haçlı Seferi sırasında Antakya, Urfa ve Kudüs gibi önemli şehirler Haçlıların eline geçtiyse de Haleb onlara teslim olmadı. Selçuklu sultanlarından Berkyaruk ve Muhammed Tapar dönemlerinde Musul valileri aracılığıyla Haçlılara karşı gerçekleştirilen seferlerin başarı veya başarısızlığında Haleb yöneticilerinin rolü çok büyüktü. Haleb şehri, Irak Selçuklularına bağı Musul valisi İmâdeddîn Zengî tarafından Musul Atabegliği'nin sınırları içerisine dâhil edildi. Haleb, Zengîler döneminde Suriye ve çevresinde, Haçlı devletlerine karşı gerçekleştirilen cihadın en önemli merkezi konumuna yükseldi. Bu makalenin amacı; Büyük Selçuklu Devleti ile Musul ve Haleb Atabegliklerinin Suriye ve çevresinde sağladıkları hâkimiyet ile elde ettikleri başarılarla Haleb şehrinin sahip olduğı önemi ortaya koymaktır. Ayrıca Suriye'de Türk-İslam birlik ve dayanışmasının güçlendirilmesi ile Suriye ve çevresinde Haçlı devletlerine karşı gerçekleştirilen cihadın başarıya ulaşmasında da Haleb'in kilit bir rol oynadığını kaynaklara dayalı olarak gözler önüne sermektedir.

Anahtar Kelimeler: Haleb, Selçuklular, İmâdeddîn Zengî, Nüreddîn Mahmûd, Haçlılar.

THE ROLE AND IMPORTANCE OF HALEB IN FIGHTING THE CRUSADERS (THE PERIODS OF SELJUKS-İMÂDEDDİN ZENGİ AND NÜREDDİN MAHMUD)

ABSTRACT

With the great Seljuk Sultan Alp Arslan's attempt to expand his domain into Egypt, the importance of Aleppo also increased. Melikşah, who organized military campaign to Syria after the the confusion in Syria, appointed governors to three important cities of the region: Aleppo, Antakya and Urfa. During the First Crusade, which took place during the struggle between the Seljuk dynasty members after the death of Melikşah, important cities such as Antakya, Urfa and Jerusalem were captured by the Crusaders, but Aleppo did not surrender to them. During the period of Berkyaruk and Muhammed Tapar who were the Seljuk Sultans, the role of Aleppo rulers in the success or failure of the campaigns against the Crusaders through the governors of Mosul was enormous. The city of Aleppo was included in to the borders of Mosul Atabeg State by İmâdeddîn Zengî, the governor of Mosul attached to the Iraqi Seljuks. During the Zangi period, Aleppo became the most important center of jihad against the crusaders in Syria and its vicinity. The purpose of this article is put forward the importance of the city of Aleppo in the achievements of the Great Seljuk State and Mosul and Aleppo Atabeg states and the dominance they have achieved in Syria and its surroundings. Additionally based on the historical sources to show the key role of Aleppo city played in strengthening the Turkish-Islamic unity and solidarity in Syria and the success of jihad against the Crusader states in Syria and in the neighborhood.

Keywords: Aleppo, Seljuks, İmâdeddîn Zengî, Nüreddîn Mahmûd, Crusaders.

¹ Dr. Öğretmen, İzmit Bilim ve Sanat Merkezi Tarih Öğretmeni, celil04@hotmail.com

GİRİŞ

Tarih boyunca çeşitli devlet ve güçlerin hâkimiyetinde kalan Haleb bu süre zarfında değişik isimlerle anılmıştır (Özer, 1987: 192; Sauvaget, 1997: İA, V/I, 117; Yâzîcî 1997: DİA, XV, 239-144; Karauğuz, 2002: 92, 103,153, 225-231).

Gerek Haleb gerekse çevresi, topraklarının verimliliği ve konumları gereği tarihte dikkatlerin üzerinde yoğunlaştığı önemli bir şehir ve bölge olmuştur. Haleb şehri, bir yandan Mısır ve Anadolu öte yandan Mezopotamya ve Akdeniz arasındaki göç ve ticaret yolları üzerinde bulunduğundan bir taraftan etkileşime diğer taraftan istilaya açık olmuştur (Sevim, 1988: 44; Yâzîcî 1997: DİA, XV, 239). Bu nedenle çok eski dönemlerden itibaren Haleb ve çevresindeki topraklar için bir rekabet ve mücadele olduğu görülmektedir. Dört Halife Dönemi'nde İslâm topraklarına dâhil edilen Kuzey Suriye ve Haleb, Müslümanların Bilâd-ı Şam (İbn Havkal, 1992: 153-173; Hartmann, 1997: İA, XI, 298-310) dedikleri bölgenin kuzey kapısı mesabesindeydi. Haleb, Dört Halife döneminden sonra ilk önce Emevîlerin daha sonra da Abbasîler (Yıldız, 1988: DİA, I, 31-56; Zetterstéén, 1997: İA, I, 18-22; Brockelmann, 2002: 36-56, 56-86-112; Öztuna, 2005: I, 111-133)'in hâkimiyetine girdi.

Abbasî merkezi otoritesi zayıflayınca sırasıyla Tulunoğulları (868-905) İhşîdîler (935-969) burada hüküm sürdüler (İbn Havkal: 1992: 125-173; Merçil, 1991: 4-9, 10-12; Koprıman, 1992: DGBİT, VI, 55-79, 182-221; Becker, 1997: İA, V/II, 945; Guest, 1997: İA, VIII, 486; Özkuyumcu, 2000: III, 363; Aynı mlf., 2002: V, 10, 60-102). Bundan sonra Hamdanî Devleti (905-1004)'ne başkentlik yapan Haleb (Sobernheim, 1997: İA, V/I, 180; Işıltan, 1997: İA, X, 536; Karaarslan, 1997: DİA, XV, 446-447;) onlardan sonra Fâtımîler (Brockelmann, 2002: 130-134; Öztuna, 2005: I, 323-330) tarafından idare edildi (1014). Bu sırada Abbasî halifeleri adına okunan hutbe Şîî Fâtımî Halifeleri adına değiştirildi. Haleb çok geçmeden (1024) Mirdasîler'in eline geçti ve bu kez de onlara merkezlik yaptı.

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE HALEB'İN DURUMU

Türkler tarih boyunca geniş sınırlara sahip pek çok devlet kurmayı başarmakla birlikte gerek İslâm öncesinde gerekse İslâmîyet'i benimsedikleri dönemde uyguladıkları devlet yönetim anlayışı (ülkenin hanedanın ortak malı sayılması, ikili teşkilat ve kut anlayışı) nedeniyle bu devletler çok uzun ömürlü olamadı. Sözü edilen devletlerden biri de Büyük Selçuklu Devleti idi. Büyük Selçuklu Devleti'nin ihdas ettiği kurum ve kuruluşlar ile sergilemiş olduğu yönetim anlayışı, kendisinden sonraki Türk-İslâm devletleri tarafından da benimsendi ve örnek alındı (Kayhan, 2002: V, 1275-1285). Merkeziyetçi bir devlet anlayışından uzak olan Büyük Selçuklu Devleti, Sultan Alp Arslan'ın 1071 Malazgirt Zaferi sonrası ifade ettiği "Toprak fethedenindir" anlayışı ile bölgesel beylik ve devletlerin ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Sultan Alp Arslan döneminde İslâm dünyasında Bağdat merkezli Abbasî Halifeliği ile Kahire merkezli Fatımî Halifeliği bir çekişme ve mücadele halindeydi. Selçuklu Devleti'nin Sünnî İslâm dünyasının hamiliği görevi Tuğrul Bey'in Bağdat seferleri ile başladı. Sultan Alp Arslan döneminde ise bu koruyuculuğun bir sonucu olarak İslâm dünyasındaki mevcut ikiliğin ortadan kaldırılması ve Mısır'ın hâkimiyet altına alınması gayesi ile bir sefer gerçekleştirme ihtiyacı hissedildi (Özaydın, 1990: 7). Bu sefer akamete uğramış olmakla beraber hiç şüphesiz en önemli sonuçlarından biri Haleb hâkiminin Sultan Alp Arslan şahsında Selçuklu Devleti'ne bağlılığını bildirmek zorunda kalmış olmasıydı (Kafesoğlu, 1973: 29; Sevim, 1988: 51-53). Seferin kesintiye uğrama nedeni ise bu esnada Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in Türklerin Anadolu'daki ilerleyişlerine dur diyebilmek için kalabalık bir orduyla Anadolu'ya geçmiş olmasıydı. Bizans İmparatorluğu'nun bu hamlesini ve beraberinde getireceği tehlikeleri iyi bilen Alp Arslan, Mısır üzerine gerçekleştireceği seferi ertelemek

zorunda kaldı. Hızlı bir şekilde hareket ederek geçtiği bölgelerden aldığı yardımcı kuvvetler ve yanında bulunan az sayıdaki asker ile Malazgirt (26 Ağustos 1072)'te Bizans karşısında büyük bir zafer kazandı (Özaydın, 1990: 7, 12-13).

Bizans imparatoru Romanos Diogenes Malazgirt Savaşı öncesinde de Anadolu içlerine sefer düzenlemiş ve elde ettiği sınırlı bir başarıdan cesaretle Kuzey Suriye'ye yönelmişti (Mart 1068). Haleb ve çevresini yağmalayıp tahrip eden Bizans kuvvetleri Han oğlu Harun ve Büyük Selçuklu Devleti'nin tabii olan Haleb Mirdasîlerinin saldırılarına uğramıştı. Bu gelişme üzerine Haleb yöresine gelen imparator ile Türkler arasında iki tarafın da ağır kayıplar verdiği bir savaş çıkmış ve neticede İmparator Romanos İstanbul'a dönmek zorunda kalmıştı (Özaydın, 1990: 23-24). Romanos'un bir diğer seferi ise 1069 yılında gerçekleşmişti. Romanos'un Suriye'den dönmesinden sonra Türk beylerinin Anadolu içlerine gerçekleştirdikleri akınlar devam etti. İmparator ve kumandanlarının idaresindeki ordular Türklerin bu kazanımlarını ortadan kaldırmak istediklerinde Selçuklular ve onlara bağlı kumandanlar Kuzey Suriye'deki Haleb'e sığınarak yok olmaktan kurtulmuşlardı (Özaydın, 1990: 24-25).

Bu iki olayda da görüldüğü üzere Haleb, Haçlı ve Bizans saldırılarının karşısında Türkler için önemli bir direnme seddi ve harekât üssü olmuştur.

Alp Arslan'ın Mısır ve Suriye ile ilgili politikası onun ölümü (1072)'nden sonra oğlu Melikşah (1072-1092) eliyle devam ettirildi. Melikşah döneminde devlet en güçlü ve sınırları en geniş hale kavuşurken o da bizzat babası Alp Arslan'ın yaptığı gibi Mısır ve Suriye istikametinde bir sefere çıkma ihtiyacı hissetti (Özaydın, 1990: 7).

Çünkü Suriye Selçuklu Meliki olan kardeşi Tacüddeve Tutuş (1079-1094), Haleb hâkimiyeti için Musul hâkimi Şerefüddeve Müslim b. Kureyş (Selçuk-Nâme, 1977: I, 136-137; Sevim, 1966: 103) ile mücadele etmekteydi. Tutuş, Haleb'in Müslim'in eline geçmiş (1080-1081) olmasından hoşnut değildi (İbnü'l-Esîr, 1991: X, 110; Ahmed b. Mahmûd, 1977: I, 136-137; Kafesoğlu, 1973: 30-31). Ancak Şerefüddeve Haleb'e hâkim olduktan sonra Antakya hâkimi Kutalmışoğlu Süleymanşah (Ahmed b. Mahmûd, 1977: I, 151-152; Sevim, 1989: 53-61; Streck, 1997: İA, I, 456-457) ile Kurzâhil mevkiinde yaptığı savaşta hayatını kaybetti (20 Haziran 1085). (İbnü'l-Esîr, 1991: 129-130; Cahen, 1988: 41; Sauvaget, 1997: 119; Sevim, 1988: 89 - 92). Süleymanşah'ın Şerefüddeve'yi bertaraf ederek Haleb'e yönelmesi (1 Rebiülevvel 478/27 Haziran 1085-5 Rebiyülahir 478/31 Temmuz 1085) ise Tacüddeve Tutuş'un (İbn Hallikân, 1843: I, 273-275; İbnü'l-Cevzî, 2014:157) bu kez Süleymanşah ile karşı karşıya gelmesi demekti. Neticede iki taraf arasında Haleb yakınlarında Aynu Seylem denilen yerde çıkan savaş (Kafesoğlu, 1972: 66; Sevim, 1989: 61-63) Süleyman Şah'ın yenilgisi ve ölümü ile sonuçlandı (4 Haziran 1086) (İbnü'l-Esîr, 1991: 135-136; İbn Kesîr, 1995: XII, 264; Anonim Haçlı Tarihi, 2013: 32; Sevim, 1988: 92-95; Cahen, 1988: 42; Kafesoğlu, 1973: 82-83). Bu savaştan sonra Haleb'i kuşatarak ele geçiren (12 Temmuz 1086) Tutuş'a karşı iç kaleye sığınanlar şehri Melikşah'a teslim etmek istediklerini bildirdiler. Tutuş, Sultan Melikşah'ın yaklaşması üzerine buradan ayrılmak zorunda kaldı (Ebü'l-Fidâ, 1840: 252-253; Benjamin ve Petachia, 2009: 60-62). Sultan Melikşah, Ukaylilerden Sâlim b. Malik'e Haleb'i teslim etmesine karşılık Câ'ber Kalesi'ni verdi (İbnü'l-Esîr, 1991: 136-137; Sevim, 2014: 61-62; Cahen, 1988: 42; Bosworth, 2000: X, 786-787).

Selçuklulara bağlı idarecilerin birbirleriyle giriştikleri mücadeleler Melikşah'ı asıl hedefi olan Fatımîler ile mücadele konusunda geciktirmekteydi. Çünkü içteki bu mücadele onun emrindeki bu yerel güçlerin hem dikkatlerini dağıtmakta hem de güçlerini boş yere

tüketmekteydi. Haleb şehrini teslim alan (23 Şaban 479/3 Aralık 1086) Melikşah Kuzey Suriye'nin üç önemli şehri olan Antakya, Haleb² ve Urfa'ya atadığı valiler aracılığıyla buraları doğrudan Büyük Selçuklu Devleti'ne bağladı (Anna Komnena, 1996: 193-195; Urfalı Mateos, 2000: 172; Sevim, 2015: 37; Alptekin, 1992: DGBİT, VII, 136-137).

Yukarıdaki tarihsel gelişmeler Haleb ve Kuzey Suriye'nin jeopolitik ve stratejik konumunun farkında olan çeşitli devlet ve gücün bunun için mücadele etmekten kaçınmadıklarını göstermektedir.

Kasîmü'd-Devle Aksungur el-Porsûkî el-Turgan

Suriye'ye atanan ilk Selçuklu valisi Kasîmuddevle Aksungur el-Porsukî'dir (Ebû'l-Hasan Ali, 1999: 138; Kafesoğlu, 1973: 85; Alptekin, 1978: Sevim, 1990: 72-97). Kasîmuddevle Aksungur el-Porsukî'nin Haleb'te sergilemiş olduğu örnek yönetici görüntüsü Haleb ve çevresinde hem Selçuklu idaresine olan güveni artırdı hem de ileride Kasîmuddevle'nin oğlu İmâdeddîn Zengî (Alptekin, 2001: İA, XIII, 526-532) tarafından kurulacak olan Zengî Atabegliği'nin en önemli iki merkezinden (Musul-Haleb) biri olarak ortaya çıkmasına neden oldu (İbnü'l-Esîr, 1991: X, 198; İbnü'l-Adîm, 1982: 63-64; İbn Kesîr, 1995: XII, 290-291; Sevim, 1966: 104-106; Bezer, 2002: IV, 1297).

Esasen İmâdeddîn Zengî'nin ve ondan sonra Haleb Zengî Atabegliği'ni kuracak olan Nûreddîn Mahmûd'un daha sonra buraya kolaylıkla hâkim olmaları, Kasîmuddevle Aksungur el-Porsukî döneminde Haleb ve çevresinde halkla kurulmuş iyi ilişkilerin bir sonucudur.

Suriye Selçuklu Meliki Tacuddevle Tutuş, Melikşah'ın ölümüyle birlikte yeğeni Berkyaruk'a karşı taht mücadelesine girdi. Tutuş, Berkyaruk'u destekleyen Kasîmuddevle'yi Seb'în Irmağı kıyısında gerçekleşen savaşta ortadan kaldırarak (H.487/1094) Haleb'e hâkim oldu (İbnü'l-Esîr, 1963: 8; Anonim Süryânî Vekayinâmesi, 2005: 43; Ebû'l-Hasan Ali, 1999: 52-53; Kafesoğlu, 1972: 66; Sevim, 1989:130; Cahen, 1988: 43; Alptekin, 1992: DGBİT, VII, 146-147; Sevim, 1989: 146-150). Bu olayın üzerinden çok zaman geçmeden bu kez Tutuş, yeğeni Berkyaruk ile giriştiği taht mücadelesinde (Selçuk-Nâme, 1977: II, 34; El-Müneccid, 1949: 18-19; Ebû'l-Hasan Ali, 1999: 53; Özaydın, 1990: 8) hayatını kaybetti (488/ 26 Şubat 1095) ve hâkimiyet sahası iki oğlu arasında paylaşıldı. Rıdvan, bu kollardan Haleb Selçuklu Melikliği'nin başına geçti (İbnü'l-Ezrâk, 1975: 215; Kafesoğlu, 1972: 72-73; Sevim, 1989: 150-156, 161). Melik Rıdvan'ın Haleb'i başkent seçerek Suriye ve Filistin Selçuklu Melikliği tahtına oturduğu bir dönemde Haçlılar Antakya'yı kuşattılar (Anna Komnena, 1996: 332-334; Anonim Haçlı Tarihi, 2013: 37-41). Melik Rıdvan, Antakya valisi Yağısıyân'ın yardım çağrılarını Musul'dan harekete geçerek gelen Kürboğa'ya sembolik bir destek sundu. Melik Rıdvan, Kürboğa'ya daha güçlü bir destek vermiş olsaydı belki de Antakya'nın kurtarılması mümkün olabilirdi (Anna Komnena, 1996: 334-335; Anonim Haçlı Tarihi, 2013: 32-33;

²Haleb'in ilk Selçuklu valisi olan Kâsîmü'd-Devle Aksungur el-Porsûkî el-Turgân (Ebû'l-Hasan Ali, 1999: 138; Kafesoğlu, 1973: 85; Alptekin, 1978: 19; Alptekin, 1992: DGBİT, VII, 137), Melikşah'ın çocukluk arkadaşlarındandı. Melikşah'ın nezdinde büyük bir itibar ve mevkiye sahipti. Bir rivayete göre Kâsîmü'd-Devle'nin Melikşah nezdindeki itibar ve mevkisini kıskanan Nizâmü'l-Mülk onu merkezden uzaklaştırmak amacıyla Haleb'e vali olarak atanması için teklifte bulunmuştur (İbnü'l-Esîr, 1963: 8; Aynı mlf., 1991: 137; İbnü'l-Cevzî, 2014: 157-165; Nizâmü'l-Mülk, 1999: XIII-XXI; İbn Kesîr, 1995: XII, 264, 290-291; Anonim Süryânî Vekayinâmesi, 2005: 43; İbn Tağrıberdî, 1963: 278; Sevim, 1966: 103; Aynı mlf., 1990: 72-97). Bazı kaynaklarca bu şekilde ifade edilmiş olsa da bu durum Kâsîmü'd-Devle'nin itibar ve mevkisinin değer kaybetmesine neden olamamıştır. Zira onun Haleb'te sergilemiş olduğu yöneticilik örneği Selçuklu Devleti'nin bu çevredeki itibarını daha da artırmıştır.

Demirkent, 1987: 83). Çünkü Musul'dan yardımın gelmesi hem zaman almakta hem de Musul gibi uzak bir yerden gelen güç bu bölgede tutunmakta zorluklarla karşılaşmaktaydı. Oysaki Haleb bulunduğu konum itibari ile hem Kuzey Suriye hem de sahil bölgesinin hâkimiyet ve denetimi bakımından önemli bir üs vazifesi görmekteydi. Antakya'yı kurtarmak göreviyle gelen Kürboğa ve beraberindeki emîrlerin anlaşmazlığı ve taktik hataları Antakya önlerinde Haçlılara yenilmelerine ve Kürboğa'nın önce Haleb'e oradan da Musul'a dönmesine neden oldu (Anonim Haçlı Tarihi, 2013: 40; Demirkent, 1987: 82-83).

Haleb şehri ve hâkimiyetini elde eden gücün avantajlarını gösteren bir diğer olay ise Anadolu Selçuklu Devleti ile Büyük Selçuklu Devleti'nin Musul için gerçekleştirdikleri mücadelede Haleb Selçuklu Meliki Rıdvan'ın Çavlı Sakavu'nun tarafını tutarak savaşın (1107) onun lehine sonuçlanmasında pay sahibi olmasıydı (İbnü'l-Kalânîsî, 2015: 26-27; Özaydın, 1990: 61-62).

Haleb Selçuklu Meliki Rıdvan'ın ölümü (1113)'nden sonra yerine geçen oğullarının zayıf yönetimi ile Batınîlerin çıkardıkları karışıklıktan yararlanan Haçlılar, Haleb civarındaki önemli kaleleri almayı başardılar. Tehlikenin farkına varan Halebliler şehri 1117 yılında Artuklulara teslim ettiler. Artuklulardan İlgazi b. Artuk (öl. 19 Kasım 1122), Bedrüddevle Süleyman (Merçil, 1991: 243), Belek b. Behram ve Timurtaş b. İlgazi (Köprülü, 1997: İA, I, 617-625; Merçil, 1991: 245-247; Ataoğlu, 1992: C. 16, S. 27, s. 33-43)'nin yönetimlerinden sonra bu kez Aksungur El-Porsukî Haleb'te idarecilik yaptı.

Berkyaruk ve Muhammed Tapar'ın saltanatları döneminde Musul valileri aracılığıyla Suriye ve çevresindeki Haçlılar üzerine düzenlenen seferlerde ya sınırlı bir başarı elde edilmiş ya da tamamen başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bunun nedenlerinden birisi görevlendirilen valilerin güçlerinin arttığını düşünerek Selçuklu Sultanlarına başkaldırmaları bir diğeri ise bölgedeki diğer emîr ve beylerin bu valilerin ihtiraslarından çekinmelerinden onlara yeterince destek vermekten kaçınmalarıydı (Özaydın, 1990: 51-54,89-138; Sevim, 1989: 249).

İMÂDEDDİN ZENGÎ DÖNEMİNDE HALEB

Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar (1105-1118)'ın 18 Nisan 1118'de ölünce yerine geçen oğlu Mahmûd ile amcası Sencer arasında, taht mücadelesi yaşandı. Rey yakınlarında gerçekleşen karşılaşmada savaştan üstün çıkan taraf Sencer oldu. Varılan anlaşmaya göre; Sencer "Sultanu'l-A'zâm" olarak Büyük Selçuklu Devleti'ni idare edecek, yeğeni Mahmûd ise ona tabi olarak "Sultanu'l-Muazzam" unvanıyla, merkezi Hemedan olan Irak Selçuklu Devleti'nin Sultanı olacaktı (Ebû'l-Hasan Ali, 1999: 55-59; Özaydın, 1990; Köymen, 1991: V, 10-11). Bu dönemde Musul valiliği görevini yürüten Aksungur el-Porsukî, Batınîler tarafından öldürüldü (26 Kasım 1126). Oğlu'nun kısa süren yönetiminin ardından artan Haçlı tehdidi üzerine Irak Selçuklu Sultanı Mahmud, Musul, Haleb ve el-Cezîre'nin yönetimini Haçlılarla mücadelede başarılı olacağını düşündüğü İmâdeddîn Zengî b. Kasîmü'd-Devle'ye verdi (1127) (İbnü'l-Esîr, 1963: 34-35; Ebû'l-Hasan Ali, 1999: 138; Sauvaget, 1997: 119; Demirkent, 1987: 85; Alptekin, 1978: 26-28; Aynı mlf., 1988: VII, 534-535; Köymen, 1991: 96-102, 110; Merçil, 1991: 215).

İmâdeddîn Zengî'den önce Dımaşk Atabegi Tuğtekin Suriye'de Haçlılara karşı gerçekleştirilen saldırılara veya Haçlılardan gelen tehditlere karşı müdafaa görevini üstlenmişti. Ancak onun ölümü ile birlikte ortaya çıkan boşluk uygun bir zamanlama ile İmâdeddîn Zengî'nin Haleb'e hâkim olması sayesinde dolduruldu.

Böylece İmâdeddîn Zengî'nin Haleb (522/1128) hâkimiyeti ile birlikte Haçlılara karşı yürütülen mücadelede de yeni bir merhaleye girilmiş oldu. Çünkü Haleb, Antakya Princepsliği ve Urfa Kontluğu bünyesinde gerçekleştirilecek Haçlı saldırılarının engellenmesinde ve Kudüs Krallığı ile söz konusu Haçlı devletlerinin güçlü bir birliğe dönüşmesinin engellenmesinde stratejik bir önem arz etmekteydi. Bir üs vazifesi gören Haleb, çevreye yapılan akınlar sırasında Haçlıların denetimindeki birtakım önemli yerleşim yerleri ve kalelerin fethedilmesine yol açtı (Bündârî, 1943: 186; Demirkent, 1987: 139-154). Bu meyanda Haleb Atabegliği'nin Haçlılara vurduğu en önemli darbelerden birisi Urfa (Ruha)'nın fethi oldu (İbn Asâkir, 1997: İbn Kesîr, 1995: XII, 407). Zengî'nin Urfa'yı Haçlılardan alarak buradaki kontluğa son vermesinde Haleb'in buraya yakın olmasının ve Urfa'daki gelişmeleri kısa sürede haber alarak gerekli müdahaleyi yapabilecek konuma sahip olmasının rolü büyüktü. Malum olduğu üzere Avrupalıların II. Haçlı Seferine çıkmalarının sebebi de Urfa'nın Zengîler tarafından fethedilmiş olmasıydı (Merçil, 1991: 216-217; Demirkent, 1987: II, 139-154).

Haçlılar karşısında başarıyla mücadele etmenin yolunun Suriye'de kurulacak güçlü bir Müslüman birliği ile gerçekleşeceğinin farkında olan İmâdeddîn Zengî bu amaçla Dimaşk'a göz dikerek Tuğtekinlilere son vermek istedi (İbn Asâkir, 1997: LVII, 118,120). Her ne kadar zaman zaman Haçlılar ile mücadele bahanesiyle onlardan yardım almış olsa da yeri geldiğinde Dimaşk Atabegliği de Haçlılarla anlaşma yapmaktan kaçınmamaktaydı. Bunun da farkında olan İmâdeddîn Zengî Dimaşk'a karşı başarısızlıkla sonuçlanan iki kuşatma yaptı. Ancak bu başarısızlık Zengîlerin bu amaçtan hiçbir zaman vazgeçmesine engel olmadı. Nitekim İmâdeddîn Zengî'nin beklenmedik ölümünden sonra Haleb Atabegliği'nin kurucusu olan oğlu Nûreddîn Mahmûd eliyle bu emellerine kavuşmuş olacaktı.

NÛREDDİN MAHMÛD DÖNEMİ'NDE HALEB

İmâdeddîn Zengî, Câ'ber Kalesi önünde hizmetkârları tarafından (14 Eylül 1146) öldürüldüğünde (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 103-104; Willermus Tyrensis, 1994: 14; İbn Asâkir, 1997: LVII, 118; Bündârî, 1979: 38; Demirkent, 1987: 152-153; Runciman, 2008: II, 197) el-Cezîre ve Suriye'nin büyük bir kısmını ülkesinin sınırlarına dâhil etmişti. Onun ölümü ile birlikte devleti ikiye bölündü (Willermus Tyrensis, 1994: 14-15; Merçil, 1991: 216-217; Sevim, 1989: 83-87). Oğullarından Seyfeddîn Gâzî Musul'da Atabeg olurken, diğer oğlu Nûreddîn Mahmûd (İbnü'l-Esîr, 1963: 85; Aynı mlf., 1991: 106; İbn Asâkir, 1997: LVII, 118; İbn Kesîr, 1995: XII, 407; Willermus Tyrensis, 1994: 15; Makrîzî, 1997: I, 146; Willermus Tyrensis, 1994: 14-15; Zetterstéen, 1997: *İA*, IX, 358-361; Maalouf, 1998: 192; Altan, 2014: 57-78), Esedüddîn Şîrkûh'un destek ve teşviki ile Haleb'te hâkimiyet sağladı (Ebu'l-Vefa, 1487/1488: 310). Abu'l-Farac konuyla ilgili olarak Esedüddîn Şîrkûh'un Nûreddîn'e: “*Benim görüşüme göre babanın veziri, Musul'a götürmek ve orada hükümdarlığını ilan etmek istediği kardeşin Seyfeddîn lehine askerleri saptırmakla meşgul oluyor. Bu yüzden senin Heleb'e gitmeni, orada hüküm sürmeni ve buradan bütün Suriye'ye hâkim olmanı daha müreccah görüyorum. Bunu yaptıktan sonra Doğu, yani Musul ve havalisi de sana tâbi olur*” dediğini aktarmıştır (Abu'l-Farac, 1987: 382).

Anonim Süryânî Vekayinâmesi ise Nûreddîn Mahmûd'un Haleb'e gitmesini sağlayan devlet adamının Salâhaddîn el- Yağısiyânî'yi olduğunu aktarmıştır. Vekayinâme'de: “*Yaşlı ve akıllı önder Salahaddîn, Zengî'nin öldüğünü duyar duymaz oğlu Mahmûd'u ve peşinden gelen başkanları alarak hızla Haleb'e gidip onu hükümdar ilan etti ve orada saklanmış olan çok zengin hazineyi aldı*” denmektedir (Anonim Süryânî

Vekayinâme, 2005: 62-63). Hakikat her ne olursa olsun burada dikkati çeken mevzu, Haleb'in hâkimiyetini elde eden tarafın önemli bir avantaj elde edeceğine ve buna bağlı olarak Musul üzerinde söz sahibi olabilecek konuma yükseleceğine vurgu yapılmış olmasıdır. Gerçekten de Nûreddîn Mahmûd'un 13 Cemaziyülevvel 566/22 Ocak 1171 tarihinde Musul'u almış olması (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 293; İbn Kesîr, 1995: XII, 472; Zehebî, 1999: 69; Lapidus, 2005: 479) yukarıda sözü edilen öngörüğü doğrulamış oluyordu.

İmâdeddîn Zengî'nin ölümü Haçlıların da hareketlenmesine neden oldu. Bu durumdan yararlanmak isteyen II. Joscelin, Maraş Senyörü Baudouin'le birlikte Urfa şehrini kısa bir müddet almayı başardı ise de iç kale teslim olmadı (Willermus Tyrensis, 1994: 30-31; Süryânî Mihael, 1944: 134; Anonim Süryânî Vekayinâmesi, 2005: 64). Haçlıların bu faaliyetini haber alan Haleb Atabegliği Urfa'yı kurtarmak için hareket etti. Konumu itibari ile Urfa'ya daha yakın olduğundan Musul Atabegliği ordusu yetişmeden Urfa'yı almayı başardı. Musul Atabegliği bu duruma itiraz etmedi ve bu durum Haleb Atabegliği ile Musul Atabegliği arasında kurulacak olan iyi ilişkilerin ve birlikte hareket etme anlayışının bir başlangıcı oldu. Bu ise Haçlılarla mücadelede başarılı sonuçların alınmasına sebep oldu (Işık, 2018: 22-23).

Musul Atabegi Seyfeddîn Gâzî'nin ölümünden sonra Nûreddîn Mahmûd'un denetimindeki Haleb'in önemi ve Türk-İslâm dünyası ile Haçlılar üzerindeki etkisi daha da artmış oldu. Çünkü muktedir bir Atabeg profiline sahip Nûreddîn Mahmûd, Haleb hâkimiyeti sayesinde el-Cezîre ve Musul'u Haçlı tehdidinden kurtardığı gibi Haçlılar üzerine gerçekleştirilen seferlere de bizzat öncülük ederek Haleb'i Haçlılarla mücadelenin merkezi konumuna yükseltmiş oldu. Bu bağlamda Suriye'nin diğer önemli şehri Dımaşk'ın hâkimleri olan Tuğtekinliler ile Haçlılara karşı ittifaklar gerçekleştirilerek başarılar elde edildi (Willermus Tyrensis, 1994: 18-24; İbn Kesîr, 1995: XII, 410-411). Hatta Fransa Kralı VII. Louis ve Alman İmparatoru III. Konrad liderliğinde gerçekleşen II. Haçlı Seferi (Süryânî Mihael, 1944: 139; Willermus Tyrensis, 1994: 37-76; İbnü'l-Adîm, 1996: 330; Anonim Süryânî Vekayinâmesi, 2005: 64-69)'nin hedefinin Urfa olması beklenirken seferin Dımaşk üzerine yapılmış olmasının altındaki asıl nedeni Haleb'in konumuydu. Franklar, Haleb ve onunla birlikte hareket edecek Türk-İslâm gücünün hızlı bir şekilde toplanabileceği bir konumdaydı ve olası bir Haçlı saldırısına karşı verilecek tepkinin büyüklüğünü iyi bilmekteydiler. Bu nedenle Urfa üzerine gerçekleştirecekleri bir seferin sonuçlarının pek iç açıcı olmayacağını farkında idiler. Bu durumda sefer daha zayıf halka kabul ettikleri Dımaşk üzerine gerçekleştirilmeliydi. Üstelik bu sayede Kudüs Krallığı'nın isteği yerine getirilerek Mısır üzerinde daha fazla baskı kurularak denetim sağlanacak ve Mısır ile Suriye'nin bağlantısı tamamen kesilecekti. Muhtemeldir ki Kudüs Krallığı, Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd'un planları içerisinde Dımaşk'ın olduğunu bilmekteydi. Bu yüzden ondan önce davranıp İkinci Haçlı Seferi'nin Dımaşk üzerine yapılması için VII. Louis ve III. Konrad'ı ikna etmeyi başardı. Ancak hesaba katmadıkları bir şey vardı o da Haleb faktörü idi. Gerçekten de kaynaklar; Dımaşk kuşatmasının sonlandırılmasındaki en önemli faktörlerden birisinin Haçlılara karşı Dımaşk'ın müdafaasını başarı ile gerçekleştiren ve uyguladığı siyasetle Haçlıları birbirine düşürme başarısını gösteren Mu'îneddîn Üner olduğunu söylerken bir diğer faktörün ise Haleb Atabegliği ordusunun yaklaşmasıyla ortaya çıkan tehlike olduğunu ifade etmektedirler (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 120-121; İbnü'l-Adîm, 1996: 330; İbn Kesîr, 1995: XII, 411; 120; Ebü'l-Fidâ, 1325: III, 20; Runciman, 2008: II, 235-236).

Franklar'ın Dımaşk kuşatmasına müdahale ederek şehri ele geçirmelerine engel olan Haleb Zengîleri böyle bir tehlikenin tekrar yaşanmaması için Tuğtekinliler'den Dımaşk'ı alarak

merkezlerini Dimaşk'a taşıdılar. Tuğtekinliler'in hâkimiyetini sonlandıran Haleb Atabegliği, Suriye'de İslâm birliğini sağladı (Şeşen, 2013: 25) ve Haçlıları sahil şeridine sıkıştırdı. Merkezin Dimaşk'a taşınmasındaki asıl amaç Kudüs Krallığı idaresinde Mısır'a gerçekleştirilen saldırılara zamanında müdahale etmek Kudüs krallığı üzerinde daha fazla baskı kurmak idi. Böylece Mısır'daki iç çekişmeleri dikkatle takip eden Haleb Zengî Atabegliği, Mısır'a zamanında müdahale ederek Haçlıların burada hâkimiyet kurmasına engel oldu (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 265; Aynı mlf., 1963: 132-133; Abu'l-Farac, 1987; II, 402; İbn Kesîr, 1995: XII, 449; Zehebî, 1999: 68; Makrîzî, 1997: I, 148, 150). Mısır'da hâkimiyet sağlayan Haleb Zengî Atabegliği burada Fâtımîler adına okutulan hutbeye de 17 Eylül 1171 tarihinde son vererek Abbasî Halifeliği adına hutbe okuttu (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 293-4, 296-298; İbn İyâs, 1975: I, 234; Runciman, 2008: II, 328-329; Sallâbî, 2014: 215-216).

Mısır'ın hâkimiyeti, Kudüs Krallığı'nın kuzey ve güney istikametinden kısaç içerisine alınmasına ve Haleb Zengî Atabegliği ile Müslümanların hayali olan Kudüs'ün fethinin gelecekte Eyyûbîler eliyle gerçekleşmesine zemin hazırladı.

SONUÇ

İlkçağ'dan itibaren kaynaklarda çeşitli vesilelerle ismi geçen, İslâmî Dönem'de ise çeşitli devletlere merkezlik yapan Haleb, Selçuklular'ın idaresiyle birlikte giderek önemi artmış ise de asıl gelişim ve önemini Zengîler Dönemi'nde kazanmıştır. Ayrıca Büyük Selçuklu Devleti'nin taht kavgalarıyla uğraştığı ve Yakınoğu'daki çeşitli yerel güçlerin birbirleriyle mücadele ettikleri karmaşık bir dönemde Batı'dan gelen Haçlılar Suriye ve Filistin'de çeşitli isimlerle (Kudüs Krallığı, Urfa Kontluğu ve Antakya Princepsliği) devletler kurmuşlardır. Bu sırada Kuzey Suriye'nin en önemli kenti olan Haleb'i de almak istemişlerse de başarıya ulaşamamışlardır. Üstelik Haleb Haçlılarla mücadelenin en önemli merkezi olmuştur. Çünkü bu dönemde Kuzey Suriye ve çevresinde hâkimiyet kurmak için jeopolitik ve stratejik açıdan en önemli şehir idi. Özellikle Musul Zengî Atabegliği'nin kurucusu İmâdeddîn Zengî ve onun oğlu Nûreddîn Mahmûd'un Haleb Atabegliği dönemlerinde Haleb'in bu özelliği sayesinde Haçlılara karşı başarıyla mücadele edilmiştir. Haçlılardan Urfa gibi önemli bir şehrin alınması ise Haçlıların bölgeden atılacağına işaret olmuştur. Haçlılar sahil kesimine sıkıştırılarak iç kesimlerdeki Türk ve Müslüman halkın üzerindeki baskılarına son verilmiş böylece rahat bir nefes almaları sağlanmıştır.

KAYNAKÇA

Abu'l-Farac (1987). *Abu'l-Farac Tarihi*. Çev. Ö.R. Doğrul. C. II, Ankara: TTK Yay.

Ahmed b. Mahmûd, (1977). *Selçuk-Nâme*, I-II., Haz. Erdoğan Merçil, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.

Alptekin, C. (1978). *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)*, Erzurum: Atatürk University Press.

Alptekin, C. (1988). "Musul Atabegliği" *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul, Çağ Yayınları. VII.

Alptekin, C. (1992). "Büyük Selçuklular". *DGBİT*. İstanbul: VII, 95-229.

Alptekin, C. (2001). "Zengî", *İA*, XIII, Eskişehir, s. 526-532.

Anna Komnena, (1996). *Alexiad, Anadolu'da ve Balkan Yarımadasında İmparator Alexias Komnenos Dönemi'nin Tarihi- Malazgirt'in Sonrası*, Trkç. Çev. Bilge Umar, İstanbul: İnkilap Kitabevi.

Anonim Haçlı Tarihi (2013). *Gesta Francorum et Aliorum Hierosolymitanorum*. Trkç. Çev. Ergin Ayan. İstanbul: Selenge Yay.

Anonim Süryânî Vekayinâmesi (2005). H. A. R. GİBB'in Notlarıyla, İngilizce Çev.A. S. Tritton, Türkçe Çev. Vedii İlmen, I. ve II. *Haçlı Seferleri Vekayinamesi*, İstanbul: Yaba Yay.

Ataoğlu, R. (1992). Hısn-ı Keyfâ Artuklu hükümdarı Dâvûd'un siyasi faaliyetleri. *Tarih Araştırmaları Dergisi*. C. 16, S. 27. s. 33-43.

Becker, (1997). "İhşîdiler", *İA*, V/II, s. 945.

Benjamin ve Petachia (2009). *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri*. Çev. Nuh Arslantaş, İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yay.

Bezer, G. Ö. (2002). "Zengiler" *Türkler Ansiklopedisi*, IV, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. s. 1297-1311.

Bosworth, C.E. (2000). "Ukaylids". *EI*, V. X, New Edition, Leiden, Brill. s. 786 - 787.

Brockelmann, Carl (2002). *İslam Ulusları ve Devletleri tarihi*, Çev. Neşet Çağatay, 2. Basım, Ankara: TTK Yay.

Bündârî (1943). *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra*, Çev. Kıvameddin Burslan, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, İstanbul: TTK.

Bündârî (1979). *Senâ el-Bark eş-Şâmî, Thk. Fethiyye en-Nebrâvî*, Mısır: Mekteb el-Hanci.

Cahen, C. (1988). *Türklerin Anadolu'ya İlk Gelişleri (XI. Yüzyılın ikinci Yarısı)*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, XXV. Dizi- Sa.4, Çev: Yaşar yücel- Bahaeddin Yediöldüz, Ankara: TTK.

Demirkent, I. (1987). *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*. II, Ankara: T.T.K.

Ebü'l-Fidâ, (1840). *Takvîmü'l-Büldân*, nşr. J. T. Reinaud- Mack Guckin de Slane, Paris.

Ebü'l-Hasan Ali (1999). *Ahbaru'd-Devleti's-Selçukiyye*. Trkç. Çev. Necati Lügâl, 2. Baskı, Ankara: TTK.

Ebu'l-Vefa (1998). *Kitâbu İkazi'l-Gâfil bi Sîreti'l-Meliki'l-Âdil Nûreddîn eş-Şehîd*, Mustafa Eğilmez, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Niğde: Niğde Üniversitesi.

El-Müneccid, S. (1949). *Vulât Dimaşk fi'l-Ahdi'l-Selçûkî*. Dimaşk.

Guest, R. (1997). “Muhammed”, *İA*, VIII, 5. Basım, Eskişehir: MEB, s. 484-487.

Hartmann, (1997). “Dımaşk”. *İA*, XI, s. 298-310.

Işıltan, (1997). “ Seyfüddevle”, *İA*, X, 5. Basım, Eskişehir: MEB, s. 536-539.

İbn Asâkir, Ebî'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Hibetullâh (1997). *Târîhu Medineti Dımaşk*. Dirâset ve Thk. Muhibbüddîn Ebî Saîd Ömer b. Garâme el-Ömeroy. C. 57, Dımaşk: Dârü'l-Fikr.

İbn Hallikân (1843). *Ibn Khallikan's Biographical Dictionary*, İng. trc., Mac Guckin de Slane, Vol. I, Paris:

İbn Havkal, (1992). *Kitab-ı Suretu'l-Arz*. Beyrut: Dârü Mektebet el-Hayât.

İbn İyâs, Muhammed Ahmed (1975). *Bedâi' el-Zuhûr fî Vekâi' el-Duhûr*. C. I, Tahkik ve Mukaddime: Muhammed Mustafa, I. Baskı, Beyrut: Franz Stainer Yay.

İbn Kesîr, (1995). *El-Bidâye ve'n-Nihâye, Mektebetü'l-Ma'ârif, Beyrut (t.y.); Büyük İslâm Tarihi*, Trkç. trc. Mehmet Keskin, I-XIV, İstanbul: Çağrı Yay.

İbn Tağrıberdi (1383/1963). *En-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûk Mısr ve'l-Kâhire*, C. V, Kahire: Mısır Kültür Bakanlığı.

İbnü'l-Adîm (1982). *Bugyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler), Biyografilerle Selçuklu Tarihi: Çeviri, notlar ve açıklamalar: Ali Sevim, Ankara: TTK Yayınları.*

İbnü'l- Adîm (1996). *Zübdetü'l- Haleb Min Târîh-i Haleb*. Haşiye: Halil el-Mansûr, I. Baskı, Beyrut: Dar el-Kütüb el- İlmiyye.

İbnü'l-Cevzî (2014). *Kitâb el-Muntazâm fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem'de Selçuklular*, Ankara: TTK.

İbnü'l-Esîr (1963). *El-Târîhu'l-Bâhir fî'd-Devlet el- Atâbekiyye bi'l-Mavsil*, Nşr. Abdulkadir Ahmed Tilîmât. Kahire.

İbnü'l-Esîr, (1991). *El-Kâmil fî't-Târîh*, X-XI, Çev. Abdulkerim Özaydın. İslâm Tarihi, İstanbul: Bahar Yay.

İbnü'l-Ezrâk (1975). *Meyyâfârân ve Amîd Tarihi, Marvanî Kürtleri Tarihi*, Çev. M. E. Bozarlan, I. Cilt, İstanbul: Koral Yay.

İbnü'l-Kalânîsî (2015). *Bizeyli Târîhi Dımaşk, (Şam Tarihine Zeyl: I. Ve II. Haçlı Seferleri Dönemi)*, Trkç. Trc. Onur Özatağ, I. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.

Karaarslan, N.Ü. (1997). “Hamdânîler”, *DİA*, XV, s.446-447.

Kafesoğlu, İ. (1972). *Selçuklu Tarihi*. Birinci Basım, İstanbul: MEB.

Kafesoğlu, İ. (1973). *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*. Birinci Baskı, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Karauğuz, G. (2002). *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi antlaşma Metinleri*, Konya: Çizgi Kitabevi.

Kayhan, H. (2002). Irak Selçukluları, *Türkler Ansiklopedisi*, V, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 1275-1285.

Koprıman, K.Y.(1992). Tolunoğulları, *DGBİT*, VI, İstanbul: Çağ Yay. s.55-79.

Koprıman, K.Y. (1992). İhşidiler, *DGBİT*, VI, İstanbul: Çağ Yay. s. 182-221.

Köprülü, M. F.(1997).“Artukoğulları” *İA*, I, s.617-625.

Köymen, M.A.(1991). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu, V, İkinci İmparatorluk Devri*. Ankara: TTK Yay.

Lapidus, I. M. (2005). *İslam Toplulukları Tarihi I*, (A History of Islamic Societies), Çev. Yasin Aktay, İstanbul: İletişim Yay.

Maalouf, A. (1998). *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, Çev. M.A. Kılıçbay, 2. Basım, İstanbul: Telos Yay.

Makrîzî, Takiyeddîn Ebû'l-‘Abbâs Ahmed b. ‘Ali b. ‘Abdü'l-Kâdir ‘Ubeydî (1997). *Es-Sülûk Li-Ma‘rifeti Devlet el-Mülûk*, Thk. Muhammed ‘Abdülkâdir ‘Atâ, El-Cüz’ü'l-Evvel, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-‘İlmiyye.

Merçil, E. (1991). *İlk Müslüman Türk Devletleri*, Ankara: TTK.

Nizâmü'l-Mülk (1999). *Siyaset-nâme*. Haz. M. Altay Köymen, Ankara: TTK.

Özaydın, A. (1990). *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi(498-511/1105-1118)*. Ankara: TTK.

Özer, Y. Z. (1987). *Mısır Tarihi*. Ankara: TTK Basımevi.

Özkuyumcu, N. (2000). “İhşidiler”, *Genel Türk Tarihi*, III, Ankara: Yeni Türkiye Yay. s.349-385.

Özkuyumcu, N. (2002). “Tolunoğulları”, *Türkler Ansiklopedisi*, V, Ankara, s. 10-60.

Özkuyumcu, N. (2002). “İhşidiler”, *Türkler Ansiklopedisi*, V, Ankara, s. 60-102.

Öztuna, Y. (2005). *Devletler ve Hanedanlar; İslam Devletleri*. C.1, İlaveli 3. Baskı, Ankara: Kültürve Turizm Bakanlığı Yay.

Runciman, S. (2008). *Haçlı Seferleri Tarihi II*, 3. Baskı, Çev. Fikret Işıltan. Ankara: TTK.

Sallâbî, A.M. (2014). *Zengîler Dönemi*, Çev. Turgut Akyüz, İstanbul: Ravza Yayınları.

Sauvaget, J. (1997). “Haleb”, *İA*, V/I, Eskişehir: M.E.B. Yay., s. 117-122.

Sevim, A. (1966). Buğyetü't-Taleb fi Tarih-i Haleb'e Göre Emîr Aksungur. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.4, S. 6, s. 101-125.

Sevim A. (1988). *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya kadar)*.Ankara: TTK Yay.

Sevim Ali (1989). *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*. Ankara: TTK. Yay.

Sevim, Ali (1990). Ünlü Selçuklu Komutanları: Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur, Ankara: TTK.

Sevim, Ali (2014). *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086 Sonuna Kadar)*. Ankara: TTK Yay.

Sevim A. (2015). *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleymanşah*, II. Baskı, Ankara: TTK Yay.

Sobernheim, M. (1997). “Hamdânîler”. *İA*, V/I, 5. Baskı, Eskişehir: MEB, s. 179-182.

Streck, (1997). “Antakya”, *İA*, I, 5. Baskı, Eskişehir: MEB, s.456-459.

Urfalı Mateos, (2000). *Urfalı Mateos Vekâyinâmesi(952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*,(Türkç. çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurier ve M. Halil Yinanç). 3. Baskı, Ankara: TTK.

Süryânî Mihael, (1944). *Süryânî Patrik Mihail'in Vakayinâmesi*, Çev. Hrant D. Andreasyan, (Müsvedde Halinde), Ankara: TTK Kütüphanesi Tercümeler Kısmı, NO: Ter/44.

Willermus Tyrensis, (1994). *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum*, (Çev.: Ergin Ayan, *Denizasırlı Bölgelere Yapılan Seferlerin Tarihi*), Adlı Eserinin XVI., XVII. ve XVIII. Kitaplarının Türkçe Çevirisi, (İst. Üniv. Basılmamış Y.L. Tezi), İstanbul.

Yâzîcî, T. (1997). “Halep”, *DİA*, XV, Ankara: TDV, s. 239-244.

Yıldız, H.D. (1988). “Abbasîler”, *DİA*, I, 5. Basım, Eskişehir: MEB, s. 31-56.

Zetterstéén, K. V. (1997). “Nûreddîn”. *İA*, IX, Eskişehir: M.E.B., s. 358-361.